

Druhé mesto

(Priestor Košíc v súčasnej slovenskej literatúre)

RADOSLAV PASSIA, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

Čítanie mestského priestoru Košíc oprieme o texty, ktoré majú dvojakú povahu, beletristickú a esejistickú. Z hľadiska času sa sústreďujeme predovšetkým na obdobie od deväťdesiatych rokov 20. storočia po súčasnosť, no keďže by sme tiež radi ukázali kontúry staršej latentnej diskusie o tomto priestore, bude nutný aj presah mimo aktuálny časový rámec – do šesťdesiatych rokov a čiastočne, v prípade Sándora Máraia, ktorý má pre súčasnú literárnu recepciu Košíc zakladajúci význam, až do prvej polovice 20. storočia (1934 – román *Spo-ved'Egy polgár vallomásai*, 1941 – esejistická próza *Košická pochôdzka/Kassai őrzárat*).

Medzi atribúty plnohodnotného urbánneho priestoru možno zaradiť fungujúci, teda blízky a obojsmerný semiotický vzťah medzi mestom a literárnymi, či v širšom zmysle umeleckými textami. Tento vzťah sa realizuje na najrozličnejších úrovniach, od bazálnej tematologickej (mesto, mestský život ako téma literárneho diela) až po abstraktnejšie roviny, dajme tomu genologickú v prípade, ak istý priestor viac či menej jednoznačne signalizuje žánrovú podobu textu a opačne: ak už samotný žánr evokuje istý typ priestoru. Hoci sa úzky vzťah medzi literatúrou a urbánnym priestorom nepochybne vníma aj mimo literárnej vedy, trochu v úzadí je jeho obojsmernosť. Napríklad architekt a urbanológ Bogdan Bogdanovič vidí mestá v románoch, opomína však romány v mestách (máme tu na mysli ich schopnosť transformovať naše predstavy o priestore, v ktorom žijeme). „Mesto a román – napríklad – korelácie existujú. Nielenže román je mestská forma na rozdiel, dajme tomu, od eposu, ale platí tu aj pravidlo, že v každom románe býva aspoň jedno veľké mesto“ (Bogdanovič, 2002, s. 44). Prírodzene, táto „povinná“ prítomnosť veľkého mesta v románe by sa v slovenskej literatúre dala ľahko spochybníť, jeho absencia však nepochybne signalizuje istú špecifickosť tohto kultúrneho priestoru, je dobovo príznaková. Podobne by sa aj u ostatných žánrov (žánrových foriem) dala skúmať ich charakteristická, nepríznaková situovanosť na osi rurálnosť – urbánnosť, pričom je viditeľné, že kým pri niektorých žánroch by táto opozícia nezohrala relevantnú charakterizačnú úlohu (poviedka), inde je usmerňujúci priestorový kód jednoznačne umiestnený v „genetickom základe“ žánru (napr. bukolika vs. hip-hopový text).

V obojsmernom vzťahu mesto – umelecký text vystupuje do popredia smer od mestského priestoru k jeho zachyteniu v texte, no rovnako opodstatnené sú úvahy, ako literatúra (umenie) prispieva k vytváraniu „mentálnej mapy“¹ istého priestoru (v našom prípade mesta) – čiže tu ide o potenciálnu silu umeleckého textu ovplyvňovať či dokonca

¹ Ide o termín nemeckého filozofa a historika Karla Schlögela. Bližšie pozri SCHLÖGEL, Karl: *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*. München : Carl Hanser Verlag, 2003.

pretvárať semiotický systém mesta. Pritom teraz nie je dôležité, či sa tento mentálny priestor u percipienta bezo zvyšku prekrýva s „rukolapnými“, „objektívnymi“, fyzicko-geografickými súradnicami mesta. Mentálna mapa mesta je teda približne ekvivalentná pojmu „vnútorné mesto“² Daniely Hodrovej, ktorý je v subordinačnej pozícii voči „textu mesta“, čo je „jakýsi úhrnný text, zahrnujúci všetky druhy textů, ve kterých je psáno vnější i vnitřní město, tedy jak texty architektonické, výtvarné, filmové, literární a jiné, tak ‚texty‘ žité, jimiž jsou životní příběhy obyvatel, způsoby jejich existence, ‚bydlení‘ ve městě. Jedny s druhými jsou natolik provázané, že vlastně i text, jeví se jako text vnějšího města (například text architektonický), je v určitém aspektu vnitřní, vezmeme-li v úvahu, že se stává více či méně živým rámcem textů příběhů, místem žití-čtení-psaní“ (Hodrová, 2006, s. 36 – 37). Medzi umeleckým textom a mestom ako semiotickým priestorom by sme teda na základe predchádzajúcich úvah mohli identifikovať prinajmenšom dva typy vzťahov: reflexiu a asimiláciu.

Literárne a vlastne umelecké texty vôbec na jednej strane mesto reflektujú ako jeden zo svojich elementárnych toposov a jeho vnímanie je podstatné pre identifikáciu myšlienkových, ideologických východísk autora,³ na druhej strane môžu potenciálne na vytváraní tohto toposu aj participovať. Proces spoluvytvárania a postupnej asimilácie (literárneho textu s „mestským textom“ alebo „kontextom“)⁴ je zvyčajne omnoho vzácnejší, dlhší a komplikovanejší, pretože sa realizuje mimo fikčného sveta, v prostredí, ktoré na rozdiel od konkrétneho literárneho diela vytvára mnoho autorov (urbanistov, architektov, ale aj samotných obyvateľov) a mnoho percipientov. Vonkajškovými, prvoplánovými prejavmi tejto asimilácie umeleckých textov, resp. ich tvorcov s organizmom mesta sú napr. pamätne tabule, pomníky, sochy.⁵ V hlbšom pláne, viditeľnom skôr pri skúmaní kultúrnych

² „Vplyvnú“ verziu svojho vnútorného mesta ponúkol v prípade Prahy napr. A. M. Rippelino vo svojej *Magickéj Prahe*.

³ Prakticky od počiatku európskej kultúry fungujú paralelne dve koncepcie vzťahu mesto – vidiek (príroda). Mesto je buď priestorom neresti a zla alebo naopak priestorom kreativity, duchovnej aktivity a rozvoja. Pozri napr. SVATOŇ, Vladimír: Na cestě z centra na okraj – Z města na venkov. In: *Cesty. Pojem – metafora – žánr*. Ed. O. Král, Z. Hrbata. Praha, 2004, s. 113 – 125.

⁴ Rozličné príklady fungovania a definície mestských textov a kontextov ponúka Daniela Hodrová v knihe *Citlivé město (eseje z mytopoetiky)*. S odkazom na tartuský zborník *Semiotika mesta a mestskéj kultúry – Petrohrad* (1984) uvádza, že napr. pojem „petrohradský text“ si udržiava pomerne presný význam. „Pro jeho autory byl ‚petrohradský text‘ něčím, co přesahuje subjektivní čtenářský horizont, co je ‚založeno‘ v samém městě a jeho textech, co existuje jakoby nezávisle na jednotlivém subjektu – autora i čtenáře – a co funguje jako svého druhu motivické paradigma nad konkrétními texty“ (Hodrová, 2006, s. 112). V súvislosti s Prahou sa Hodrová prikláňa k používaniu termínu pražský kontext, prípadne pražská sieť (tamže, s. 114 a n.).

⁵ Tu sa otvára otázka, čo z obrazu autora a jeho diela je jadrom a aktívnym podieľníkom asimilácie, čo katalyzátorom, a ktoré zložky jeho osobnosti (a prečo) zostávajú bokom v procese asimilácie s mestským kontextom. Zdá sa, že najaktívnejšia bude v tomto procese „legendická“ vrstva autorovho diela, jeho oficiálnymi inštitúciami „kodifikovaná“, školská interpretácia. Košickým príkladom pre takúto asimiláciu môže byť pamätná tabuľa stretnutia Ľudovíta Štúra s Jonášom Záborským: „NA KOŠICKEJ FARE SA 24. FEBRUÁRA 1849 STRETLI VEDÚCI PREDSTAVITELIA SLOVENSKEHO NÁRODA ĽUDOVÍT ŠTÚR A JONÁŠ ZÁBORSKÝ A ROKOVALI O NÁRODNOM PROGRAME SLOVÁKOV.“ Keď tento štylisticky aj hodnotovo neutrálny text komparujeme napr. so záznamom tejto udalosti v Záborského *Vlastnom životopise*, ukáže sa, že asimilácia, toto zblížovanie „textu autora“ s kontextom mes-

dejín, by sa potom dalo uvažovať o textoch a ich autoroch, ktorí otvorili pre svet isté mesto ako kultúrny priestor a prispeli podstatnou mierou k jeho sebaidentifikácii (Joyceov Dublin, Terst Itala Sveva, Kafkova Praha a pod.). Táto sebaidentifikácia môže mať opäť prirodzene svoju „vyššiu“, kultivovanú podobu, ak ju ako tradíciu, kontinuitu pestujú intelektuálne, umelecké elity, alebo aj inú, často paradoxnú podobu marketingového privlastnenia. Tu by sme ako príklad mohli v súvislosti s témou tohto textu uviesť súčasný semiotický status už nejestvujúceho luxusného hotela Schalkház, jedného zo sebaidentifikačných kultúrno-spoločenských priestorov „starých“ Košičanov. V šesťdesiatych rokoch 20. storočia ustúpil robustnej stavbe socialistického hotela Slovan, necitlivo meniacej urbanistickej parametre južnej časti pamiatkovej zóny. Detské spomienky autobiografického rozprávača Máraiovoho románu *Spoved'* na tento hotel sú príznakovo spojené s menom panovníka: „Z oken našej jidelny se otevíral výhled na velký hotel naproti, nejmohutnější pohostinské zařízení v této části země, kde jednou, když se v kraji pořádaly manévry, poobědval a přenocoval i sám císař a král František Josef“ (Márai, 2003, s. 50). Všeobecná porevolučná (1989) potreba rekonštrukcie našej minulosti, odkryvania jej komunistickou mocou deformovaných a utajených častí, ako aj návrat od splošťujúceho internacionalizmu k lokálpatriotizmu a regionalizmu, bola iste v košickom prostredí príčinou, že Máraiova *Spoved'* (jej prvá časť venovaná Košiciam) a najmä rozsiahla esej *Košická pochôdzka* sa rýchlo stali základnými textami re-formujúcej sa košickej mestskej literárnej tradície. Prirodzene, s touto tradíciou sa už pracuje v inom jazyku, ale to je teraz mimo hlavného predmetu nášho záujmu. Máraiom pripomenuté a ďalšími autormi znovuoživené reálie sa tak nanovo objavujú aj v nečakaných súvislostiach. Po niekoľkých desaťročiach od asanácie spomenutého hotela Schalkház niektoré mediálne prezentácie nového hotela Doubletree by Hilton (predtým Slovan) pripomínajú pokračovanie slávnej schalkházovskej tradície, hoci súčasnú budovu ani jej majiteľa okrem rovnakého miesta so starým hotelom nič nespája.⁶ Takže sa tu v tomto prípade vytvára trochu bizarná forma znaku, konkrétne indexového, keď dávny Schalkház spouzoznačuje kvalitu a povest' súčasného Hiltonu púhym fyzickým situovaním na rovnaké miesto v uličnej zástavbe. Je to na Slovensku pomerne vzácny prípad, keď má lokálna značka silu v miestnych pomeroch potvrdzovať kvalitu značky medzinárodnej.

ta nadobudlo v tomto prípade podobu takmer parodizujúceho kompromisu s vkusovým a hodnotovým rámcom očakávaného „uličného“ percipienta. „Štúr nevedel, že sme susedia, a ja, obklúčený aj v dome samom vyzvedačmi, zradnými kolegami, neopovážil som sa vojsť k nemu, lež striehol som, keď vyjde na ambít, a vkyvol som ho okolo polnoci do mojej chyže. Tu som mu vysvetlil svoju chladnosť, ale videl som, že to nič neprospeje. Hovoril cez zuby, v tóne nie dôvernom. Pri tom všetkom vymenili sme vo spoločok myšlienky naše, hoc každý z nás zostal pri svojom. Ja som bol tej mienky, že Slováci, pomáhajúc krajinu uhorskú podbiť, občiansky stratia mnoho, národne nevyhrajú nič“ (Záborský, 1953, s. 267 – 268).

⁶ „V júni 2007 sa Slovan dočkal dlho plánovanej prestavby a začal si písať ďalšiu stránku dejín nielen pod novým menom Doubletree by Hilton Košice, ale predovšetkým pod vlajkou svetovo uznávanej siete. Hotel Slovan postavili na mieste bývalého najluxusnejšieho hotela na Slovensku – Schalkház z roku 1873. Po oslobodení Košíc (1945) ho premenovali na Slovan a toto meno nosil až do nedávnych dní. Pôvodnú budovu v 60. rokoch 20. storočia pre jej zlý technický stav zbúrali a na jej mieste vyrástol nový Slovan.“ Dostupné na internete [cit. 30. 11. 2009]: <http://www.stavebne-forum.sk/sk/article/13020/hotel-doubletree-by-hilton-kosice-prvy-u-nas-druhy-v-europe/>.

Na základe analýzy niekoľkých určujúcich textov sa ukazujú dva základné prístupy k mestskému priestoru Košíc, ktoré sa v niektorých momentoch prelínajú:

1. Už sme spomenuli, že za moderného iniciátora „vnútornej tradície“ treba považovať S. Máraia. Jej jadrom sú narácie zamerané z tematického hľadiska na inkluzívny svet košického mestského priestoru, ktorý je interpretovaný ako dôverne známy, emocionálne blízky, voči vonkajšiemu svetu relatívne uzavretý. Zvyčajne sa tu emocionálne akcentuje svet detstva, „pôvodnosti“, odkrýva sa dávno zabudnuté, „autentické“ usporiadanie vecí. Alebo sú tieto narácie zasadené do aktuálnejšieho časového rámca, v tom prípade je mesto interpretované ako priestor dostatočnosti, „svet v malom“, je nástrojom a zároveň priestorom sebazpoznávania. Z hľadiska evidencie motívov tu ide o rodinné vzťahy, „iniciačné“ prechádzky, o premenu vonkajšieho „textu mesta“ ako meradla subjektívneho času rozprávača. Vo vzťahu k priestoru by sme vnútornú tradíciu s istou licenciou mohli nazvať aj severo-južnou: „*Košický priestor je priam výnimočný, zvláštny dominantným postavením severu a juhu. Tejto orientácii mesta môže konkurovať silný stred, no pocit západu a východu sa stráca. V nijakom inom meste som sa nestretol s tým, aby slová ‚juh‘ a ‚sever‘ mali medzi obyvateľmi takú jednoznačnú orientačnú hodnotu*“ (Rakús, 2003, s. 23 – 24). „*Aj protiklad juhu a severu, táto symbolická spätosť odlišných princípov, ústiacich do prastarej antinómie zrodenia a smrti, sa zúčastňuje na tom, že sám pre seba vnímam košický priestor ako literárny*“ (tamže, s. 24).⁷ Žurnalistický epiteton constans „metropola východu“ je zreteľne novší a v súvislosti s Košicami sa postupne ustaloval pravdepodobne už od dvadsiatych rokov 20. storočia. Vychádza zo situovanosti mesta v rámci Československa, resp. Slovenska a reprezentuje druhý prístup, o ktorom ešte bude reč. Zatiaľ len pripomeňme, že sa teda v aktuálnej prítomnosti dávne „vnútorné“ severo-južné smerové dominanty podporené prirodzenými kvalitami krajiny v bezprostrednom okolí mesta⁸ konfrontujú s novším západo-východným „geopoliticko-nacionálnym“ prúdením. Severo-južnú orientáciu a jej pocitovú silu v košickom priestore prirodzene kopírovala, resp. spolufirmovala aj trasa košického maratónu, tejto jedinečnej športovej udalosti mesta (do roku 1989 na trase Košice – Seňa a späť, ktorá takmer dokonalo kopírovala smer juh – sever). Literárne „kanonizuje“ maratónsky južno-severný pohyb dôležitá poviedková kniha o košickom priestore *Maratón Juana Zabalu* Dušana Šimku (1984, na Slovensku v r. 1991). Tento autor využíva detailné, nostalgizujúco

⁷ Blízkosť beletristického a esejistického mestského sveta Košíc u S. Rakúsa konštatoval už V. Barborík: „Urbánnosť *Temporálnych poznámok* je podložená kompetenciou čitateľa, ktorý dokáže vidieť mesto ako zložitú znakovú štruktúru. Košice – autor im pred niekoľkými rokmi venoval pozoruhodnú esej – sú autonómny, ľudsky zabývaným a kultúrne zvládnutým priestorom, samozrejmom súčasťou životného sveta Dušana Sakmára (i Stanislava Rakúsa)“ (Rakús, 2006, s. 158).

⁸ Béla Hamvas vo svojej esejistickej knihe *Filozofia vína* pracuje s dvoma typmi priestoru, krajinou vína a krajinou pálenky. Jedna z možných hraníc medzi týmito „krajinami“, ktoré preňho znamenajú nielen dva odlišné gastronomické, ale aj emocionálno-kultúrne modely, by mohla prechádzať Košicami. Severná časť ich katastra, Ťahanovce, tvorila historickú hranicu so Šarišskou župou, ktorej horský a podhorský reliéf reprezentoval „krajinu pálenky“ priam doslovne, štatisticky doloženým jedným z najvyšších počtov liehovinových nálevní na počet obyvateľov v rámci všetkých uhorských žúp. Centrálna časť Košíc sa už otvára na juh, smerom na Abov a Zemplín s tokajskými vinicami, najexkluzívnejším vínnym územím Uhorska.

vznievajúce nasvietenie košicko-prešovského priestoru, jeho zvláštností a dominant, aj v poviedke *Lekár z prozaiickej knihy Gubbio. Kniha udavačov*.

Na prirodzené urbanistické usporiadanie Košíc úzko nadväzuje ďalší dôležitý motív, ktorý sa pri čítaní košických textov opakovane vynára. Je to flanérstvo – „bezúčelné“, nepragmatické prechádzky po meste, spomienkové, ako u S. Máraia v *Košickej pochôdzke* alebo D. Šimka v *Košickej čítanke*,⁹ alebo budujúce identitu obyvateľa (S. Rakús ako esejista, ale aj Rakúsov Dušan Sakmár v *Temporálnych poznámkach*). Tieto literárne pochôdzky v meste kaviarní a panoramatických výhľadov treba vnímať aj s povedomím o najznámejšom košickom chodcovi-pustovníkovi z umeleckých kruhov, výnimočnom maliarovi Júliusovi Jakobym (*Košický pustovník* je názov knihy Alberta Marenčina o J. Jakobym), ktorého socha od Juraja Bartusza v tejto flanérскеj pozícii sa nachádza na Alžbetinej ulici (*Chodec*, 1982).¹⁰ Napokon, v semioticky najzaťaženejšom priestore mestského centra sú v Košiciach len dve sochy umelcov, osobností s rozhodujúcim významom pre súčasnú kultúrnu identitu mesta, spisovateľa Máraia a výtvarníka Jakobyho. Statická plastika sediaceho Máraia v staršom veku, v skutočnosti svetoobčana a cestovateľa, ktorý Košice opustil už v osemnástich rokoch, kontrastuje s dynamickou kráčajúcou sochou Jakobyho.¹¹

Na tomto mieste pripojme drobnú poznámku na margo eseje S. Rakúsa *Mesto výhľadu*. Okrem iného v nej spomína svoje osobnostné „nížinné založenie“, ktoré sa prejavuje aj v „*ťažko korigovateľnom vzťahu k disproporčnej alebo ozvláštnenej obyčajnosti, k tomu, čo spravidla neprenikne do priestorov pamätných tabúl*“ (Rakús, 2003, s. 28 – 29). V tejto súvislosti uvádza, že ho rovnako ako avantgardný maliar Jasusch zaujíma „*aj jeho otec Anton, košický mäsiarsky majster*“ (tamže, s. 29). Vzhľadom k Rakúsovmu umeleckému naturelu (ktorý má bližšie ku kultivovaniu detailov v poviedkach a novelách ako k Jasuschovým avantgardným vzopätiam na veľkoplošných plátnach), aj konštatovanej veľkej prítlunosti ku Košiciam, prejavujúcej sa až tým, že spisovateľ necíti ani dovolenkovú potrebu opúšťať toto mesto, by Rakúsovým „adekvátnejším“ košickým výtvarným súputníkom, ktorého meno by malo zaznieť v tejto dôležitej, až programovej eseji, mohol byť skôr Jakoby.¹² Rakúsov vzťah k vyvažovaniu disproporcií by touto zámenou dostal presvedčivejšie kontúry, pretože by bol zvýraznený blízkosťou jeho a Jakobyho „umeleckej metódy“ vo vzťahu k priestoru.¹³

⁹ Bližšie pozri Okroy, 2005.

¹⁰ Najnovšie túto „pustovnícku“ tradíciu občasťuje Martin Vlado vo svojej knihe mikropoviedok *Mestský pustovník* (2009).

¹¹ Pozri obrazovú prílohu.

¹² Aj jeho otec bol mäsiarsky majster, dokonca prvý Jakobyho ateliér sa nachádzal v bývalej otcovej mäsiarskej dielni v pivnici rodného domu na Ťahanovských riadkoch.

¹³ Július Jakoby: „Môžem len toľko povedať, že nikde inde by som nebol býval dosiahol a vytvoril to, čo som dosiahol a vytvoril v Košiciach. Bez maďarského kultúrneho zázemia, bez demokratickej atmosféry predvojnového Československa, bez slovenskej umeleckej avantgardy a jej inšpirujúcich podnetov si svoju tvorbu neviem predstaviť“ (Marenčin, 1988, s. 68).

„– Vlastne majú pravdu tí, čo tvrdia, že si zápecník. – To je trochu prehnane! Predsa už ako trojročný som bol v Amerike... – A potom? – Aj potom som cestoval, ibaže nie tak ďaleko. Do Prešova, do Bratislavy, do Tatier, do Prahy... – Bol si aj v zahraničí? – Študoval som predsa v Budapešti! A potom... o štyridsať rokov neskôr, v roku 1968, bol som v Rakúsku... – A to je všetko? – Všetko“ (Marenčin, 1988, s. 82).

Reaktivizujúci vklad prekladov Máraiových textov od deväťdesiatych rokov 20. storočia nemožno absolutizovať. No celkom iste s nimi prišla do diskurzu o Košiciach nová kvalita, samozrejme, sprevádzaná aj osobným vkladom autorov, ktorí sa doň nejako zapojili (Š. Kasarda, T. Kočík, P. Juščák, S. Rakús, D. Šimko a i.). Krehkosť tohto znovobjaveného kľúča k mestskému kontextu dokladuje fakt, ako nekriticky je v tejto fáze S. Márai prijímaný, ako sa z jeho názorov „pozitívne“ selektuje, ako sa mlčaním obchádzajú jeho kontroverzné postoje a jeho striktný antikomunizmus sa vydáva za demokratizmus, ktorý však fakticky v mnohých jeho tvrdeniach absentuje.¹⁴

Výraznú absenciu máraiovského spojiva medzi minulosťou a prítomnosťou si možno všimnúť napríklad na textoch zo šesťdesiatych rokov, spomenieme aspoň epištolárnu esej Jána Štrassera dedikovanú redaktorovi *Mladej tvorby* Petrovi Repkovi *Medzimesto* (1968). Je z nej zrejmé, ako mladému spisovateľovi chýba silnejšie povedomie kontinuity a schopnosť nahmatať kvality vnútorného mestského priestoru Košíc. Citlivo reaguje na kultúrne aj architektonické diskontinuity, zásahy do mestského organizmu, ale chýba mu spojovací článok, ktorý by umožnil miesto nejasne vyslovených pochybností nad smerovaním mesta vysloviť vecnú a sústredenú kritiku alebo sformulovať vlastnú predstavu, svoju „mentálnu mapu“ rodného mesta. Je to „najžurnalistickejší“ z textov, ktorými sme sa tu zaoberali, hoci je takým skôr z núdze, autor nenašiel menovateľa, čo by jeho úvahám o meste dal základ a umožnil mu oslobodiť sa od popisných samozrejmostí: „*Peter, neobhajujem toto mesto. Vôbec si nemyslím, že moje mesto je mojím hradom a že mestská šibenica je enem pro naše detky. Protivia sa mi lokálni géniovia, ktorým nahlas kričí z očí: ja som najväčší básnik v tejto kaviarni! Nechcem byť apologetom tohto mesta. Jednoducho: žijem v ňom a chcel by som ho pochopiť*“ (Štrasser, 1968, s. 46). „*Je to medzimesto, milý Peter. Čo ti o ňom mám vlastne povedať?*“ (tamže, s. 51).

2. Novšia tradícia „druhého mesta“ má geopolitické korene, je teda do mesta exportovaná zvonku a jej prirodzenou podstatou musí byť z logiky veci viac či menej konfliktný vzťah k centru. Pozícia slovenského „druhého mesta“, ktoré zostalo na svojom mieste, ale zrazu sa v rámci Česko-Slovenska ocitlo na východe, ako zástupného, kritického a centrum dopĺňajúceho priestoru národnej kultúry, je v našej literatúre nepomerne slabšia ako napr. vo vzťahu Brna a Prahy. Skôr ako kritickosť a odmietanie tu prevažuje indiferentnosť, ktorú na ukážku približujeme jednou príznačnou vetou rozprávača zo Šimkovej poviedky *Hymna* časovo umiestnenej do obdobia, keď v oslobodených Košiciach zasadá česko-slovenská vláda: „*Od oslobodenia, či porážky – Chorvát si ešte definitívne nevybral – bolo mesto plné vojska*“ (Šimko, 1971, s. 99). Príčinou tejto indiferentnosti môže byť už spomenutá slabosť vnútornej tradície, Košice nemajú kontinuitu próz typu *Brněnského metra* (2006) Bogdana Trojaka, ktoré by odlišnosť druhého centra budovali tým najbežnejším spôsobom – zdôrazňovaním existencie miestnej scény, záznamom jej „bohémkeho“ života, prízvukovaním odlišného, nezávislého rebríčka estetických hodnôt, vytváraním lokálnej mytológie a, samozrejme, ironizovaním hlavného mesta. Celý tento tradičný fenomén Tro-

¹⁴ S. Márai vo svojej *Košickej pochôdzke* z roku 1941, teda v období po Prvej viedenskej arbitráži, na základe ktorej boli Košice pričlenené k Maďarsku, košických Slovákov prakticky ignoruje a pôsobenie Čechov v tomto meste komentuje slovami: „Nemali tu čo hľadať, to je historický fakt. Ich pád postráda akúkoľvek veľkosť, lebo boli sebeckí, namyslení a nespravodliví“ (Márai, 2000, s. 41).

jak aktuálne vystihuje mottom, ktorým uvádza spomínanú zbierku autobiografických poviedok, ide o ironický citát z tlače: „*Někdy si ani neuvědomujeme, že i osobnosti celostátně uznávané a slavné prošly Brnem (MF Dnes, 1998)*“ (Trojak, 2008, s. 7).¹⁵

Pozíciu druhého mesta, ktoré plní vcelku samozrejme funkcie, teda oslabuje práve nedostatočne viditeľná a komunikovaná vnútorná tradícia, čo bolo pre pôvodom košických autorov znepokojivé už prinajmenšom v šesťdesiatych rokoch 20. storočia. Svedčí o tom napríklad diskusia o regionalizme a niekoľko esejí o košickej kultúre v košickom literárnom časopise *Krok*, ktorý v rokoch 1966 – 1967 redigovali Ivan Kadlečík a Jozef Mríz a publikovali tam najmä ľudia z baginovského okruhu, alebo aj spomínaná esej *Medzimesto* J. Štrassera v *Mladej tvorbe*.

S fenoménom kultúrnej a jazykovej inakosti Košíc, ale najmä s rozličnými kultúrno-sociálnymi klišé „druhého mesta“ pracuje Agda Bavi Pain v knihe *Koniec sveta*. Je poetologicky postavená na dvoch dominantách, kongeniálnom splynutí rozprávača s originálnym jazykom mesta a na hypertrofovanom, fraškovitom prevrátení potenciálu gangsterského, kriminálneho príbehu, pre ktorý sa ako pozadie v slovenskom kontexte kvôli ustálenému stereotypu „mafiána z východu“ zvlášť hodí košické „podsvetie“. Napriek očakávaniu čitateľa, vytrvalo konfrontovaného so všetkým fyziologickým, nízkym a vulgárnym, rozprávač vloží do hlavy svojej postavy – bývalého košického policajta a súčasného nájomného vraha Lučkaya – aj niekoľko „vysokých“ „urbanologických“ myšlienok na tému rozdielnej uličnej štruktúry Bratislavy a Košíc a jej psychologických dôsledkov: „*Lučkaya sa znovu zmocní tieseň. Skurvené mesto, akoby zakrivenie priestoru aj času v tých krivých uliciach, nie ako doma, kde sú ulice rovné, takmer paralelné, lineárne, takpovediac analogické*“ (Agda Bavi Pain, 2006, s. 101).¹⁶ Len na okraj poznamenajme, že vzťah „prvého“ a „druhého“ mesta je aj v iných literatúrach často tematizovaný ako napätie medzi dvoma urbanistickými princípmi: spomeňme organickú, kruhovú Moskvu a racionálny, pravidelne usporiadaný Petrohrad.¹⁷

Doposiaľ sme sa zaoberali najmä vzťahom Košíc k širšie či užšie chápanému priestoru, ktorý mesto obklopuje.¹⁸ Teraz sa pokúsime vytvoriť predbežný a neúplný typologický

¹⁵ Asi najvýraznejšou slovenskou nebratislavskou knihou tohto typu po roku 1989 je *Bystrica... v tom* Pavla Hružá (2000), ktorá však chce byť aj „teoretickým“ pojednaním o humore, aj antológiou bystrických vtipov, anekdot, humoresiek.

¹⁶ Tu môžeme uviesť ako bratislavský beletristický pendant román D. Heviera *Knih, ktorá sa stane*, kde sa v intenciách mestskej mytológie o „organickú“ štruktúru petržalskej časti mesta hovorí napr.: „Vieš, prečo je Petržalka postavená tak halucinogénne?“ spýtal sa Fictus. A nečakajúc na odpoveď, začal vysvetľovať: „Keď sa v tých tupých sedemdesiatych rokoch, keď sme ešte obaja boli na základnej škole, rozhodlo o zastavaní Petržalky, tak tam nejaký vrchný ideológ z Prahy alebo z Kremľa pretlačil myšlienku, ktorá sa, pochopiteľne, nikdy nedala na papier, ibaže by bola zachytená v tajných materiáloch armády, že Petržalka musí byť v prvom rade strategickým územím socialistického bloku. Chápeš, nárazníková zóna. Vieš, prečo sú ulice vystavané tak chaoticky a cikcakovito, že sa v nich doteraz nevyznáš, aj keď tu žiješ už vyše dvadsať rokov?“ Aj teraz si odpovedal sám: „Pretože mali byť labyrintom, v ktorom zabľudia tanky NATO!“ (Hevier, 2009, s. 11 – 12).

¹⁷ Pozri napr. Hodrová, 2006, s. 112 a n.

¹⁸ Celkový priestorový horizont týchto úvah tvorí diskusia o stredoeurópskom priestore a jeho kultúrnych, sociálnych, politicko-historických parametroch, naposledy sa ju pokúsil zachytiť a poskytnúť jej predbežný súhrn Jiří Trávníček v antológii *V kleštích dějin. Střední Evropa jako pojem a problém* (Trávníček, 2009).

register vnútromestských priestorov. Pri úvahách o vzťahoch jednotlivých prvkov mestskej štruktúry medzi sebou sa zdá funkčné využiť Foucaultovu analýzu vonkajšieho priestoru, ako ju podal v knihe *Myslenie vonkajška*. Foucaulta zvlášť zaujíma jeden typ vonkajšieho priestoru, nazýva ho heterotopia, resp. heterotopický priestor. Ide o miesta, „ktorá majú tu zvláštni vlastnosť, že zaujímajú vzťah ke všem ostatným miestum, a to takový, že zpochybujú, neutralizujú, alebo prevracajú soubor vzťahů, které označují, zrcadlí nebo reflektují“ (Foucault, 1996, s. 75). Vymedzuje dva typy týchto miest – utópiu („Utopie jsou umístění bez skutečného místa“, tamže, s. 76) a heterotopiu. V literatúre nájdeme dostatok dokladov toho typu zobrazenia Košíc, ktoré by Foucault nazval heterotopiou krízy. V súvislosti s Košicami sa, paradoxne práve v období Československa, keď sa ustáľuje hypertrofované označenie „metropola východu“, formuje obraz mesta a regiónu ako priestoru vylúčenia, miesta miernejšej formy trestu, čo napokon nebolo charakteristické len pre Košice, ale pre celý Východ a Podkarpatskú Rus – Alexander Matuska bol „za trest“ profesorom michalovského gymnázia, Alfonz Bednár bardejovského a pod. Rozprávač poviedky D. Šimku *Hymna* zasadená do obdobia tesne po 2. svetovej vojne preto napríklad s neskryvaným zadosťučinením konštatuje: „*Metropola východu, Košice, prestali byť provinčným hniezdom, kam sa po desaťročia prekladali neschopní úradníci, tupí policajti alebo defraudanti v štátnych službách, a stali sa načas hlavným mestom Československej republiky. Bol to nevidaný žart vojnovej stratégie, od návštevy cisára Ferdinanda nezažilo mesto väčšie prevkapanie*“ (Šimko, 1991, s. 99).

Dobovo populárna exotizácia a mýtizácia tohto priestoru, ktorá sa odohrávala predovšetkým v žánri umeleckej reportáže (Ladislav Mňačko: *Kde končia prašné cesty*; Ivan Klíma: *Mezi třemi hranicemi*; Ivan Olbracht: *Hory a staletí* a i.) a spomienkovej beletrie (Elo Šándor: *Byrokrati* a i.), ale aj v poviedkovej a románovej tvorbe (Karel Čapek: *Horodubal*; Ivan Olbracht: *Golet v údolí* a *Nikola Šuhaj loupežník*) tiež podporuje heterotopické postavenie mesta a regiónu v kontexte slovenskej aj českej literatúry. No nielen semiotický systém mesta voči celku národnej kultúry vykazuje známky heterotopie, možno ich evidovať, vychádzajúc z viacerých spomenutých textov, aj v rámci tohto systému, mestského kontextu. Pracovne uvažujeme o rozličných variantoch heterotopického priestoru, ktoré vystupujú subverzívne voči „bežne“ viditeľnej urbánno-semiotickej štruktúre Košíc:

Vo vzťahu k vnútornej tradícii, ktorá, ako sme už načrtli, rešpektuje dva typy „dejinosti“, kultúrno-spoločenský a rodinno-individuálny, by sme prvú heterotopickú štruktúru mohli nazvať „*neprítomné mesto*“. Básnik a esejista Jan Štolba tento pojem pôvodne použil vo vzťahu k súčasnej Prahe vo význame rozštiepenia totožnosti medzi vonkajším a individuálnym, vnútorným textom mesta. Centrum mesta sa pod vplyvom turizmu vyprázdňuje, zbavuje sa „skutočného“ života, prestáva plniť domicilnú funkciu a je znetvorené dočasnou. Historické priestory sú transformované na bezduché kulisy zarábania peňazí, skutočné budovy s obyvateľmi a životom na hotelové budovy zbavené obyvateľov – kontinuálnych životných príbehov. Týmto pojmom v našom prípade označujeme textovú evidenciu fyzickej prítomnosti v meste, no zároveň absencie historického povedomia o ňom. Ide tu vlastne o druh naratívneho reflektora, ktorý aktuálny mestský priestor interpretuje ako oslabený preto, lebo je v ňom vytesnená tradícia a podlieha nezvratným

premenám. Heterotopický priestor košického „neprítomného mesta“ tematizuje J. Štraser vo svojej eseji *Medzimesto* – autorský subjekt sa v nej pohybuje medzi polohou znalca mesta S. Máraia v *Košickej pochôdzke* a blaženou citovou neangažovanosťou, bytostným nezaujmom nových prísťahovalcov o mestský priestor – a napríklad aj Peter Kerekes vo svojom filme *66 sezón* (2003) o „osobných históriách“ spojených s priestorom starej mestskej plavárne.

V košických textoch sa stretávame aj s ďalším variantom heterotopického priestoru, *protimestom*, o ktorom sa v súvislosti s rímskym getom Luník IX zmieňuje D. Šimko v *Košickej čítanke* (ale „luníkovské“ odkazy samozrejme nechýbajú ani u Agdu Bavi Paina). Je to mestský priestor, ktorý zároveň popiera všetky atribúty, ktorých nositeľom má byť ex definitione – je to izolovaná, komunikačne a sociálne diskvalifikovaná štruktúra.¹⁹ Ako protimesto vystupuje aj topos cintorína, v košickej literárnej realizácii ide často a takmer výlučne o cintorín svätej Rozálie v severozápadnej časti mesta (S. Márai, S. Rakús, D. Šimko a i.).

Istý osobitý typ heterotopie môže predstavovať *rurálne mesto*: zvierajúci kruh panelových sídlisk sovietskeho typu, ktoré podľa M. Marcelliho nahrádzajú rôznorodosť európskeho mesta deklarativným internacionalizmom. Ich umŕtvujúca bezduchosť je reflektovaná v novele *Maratón Juana Zabalu* D. Šimka, aj J. Patarák v poviedke *Svet pre Janu* tak trochu nechtiac, ale výstižne zobrazuje nedostatočnú sociálnu funkciu sídlisk. V závere poviedky rozprávač kráča košickým sídliskom a sníva o budúcnosti svojej malej dcéry, betónová cesta sa na okraji sídliska stráca v poli, ktoré metonymicky reprezentuje rurálny mentálny svet väčšiny obyvateľov socialistických sídlisk v čase prudkej urbanizácie miest: „*Rúčka kočička ma udrela do slabín. Zdvihol som hlavu. Panely na ceste! Hromada betónových panelov! Nechal som kočík na mieste a obišiel som tie panely. Nikde nikoho. Cesta ďalej nevedla. Bolo tam zorané pole*“ (Patarák, 2002, s. 86). Aj v eseji S. Rakúsa *Mesto výhľadu* nachádzame zmienku o ľudoprázdnoti nočných košických ulíc a z toho vyplývajúceho pocitu bezpečia nočného chodca, zároveň však jeho postreh ukazuje na odvrátenú stranu tejto prázdnoty – sociálny dirigizmus, plochosť, umelosť socialistického mesta. Slovom B. Bogdanoviča, „aj mimo priestoru balkánskej hrôzy, mimo zorného poľa zbúraných a spálených miest a dedín mnohé mestá v širšom stredoeurópskom priestore budú mať problém s novým definovaním svojej identity. Prevalil sa nimi iný živel: sovietsky urbanistický model, neznesiteľne rigidný a jednotvárný, ktorý menil časti historických miest na scenérie depresívne prázdneho a chladného swedenborgovského pekla“ (Bogdanovič, 2002, s. 90).

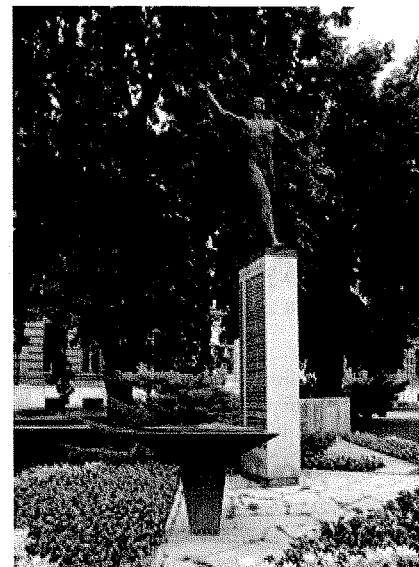
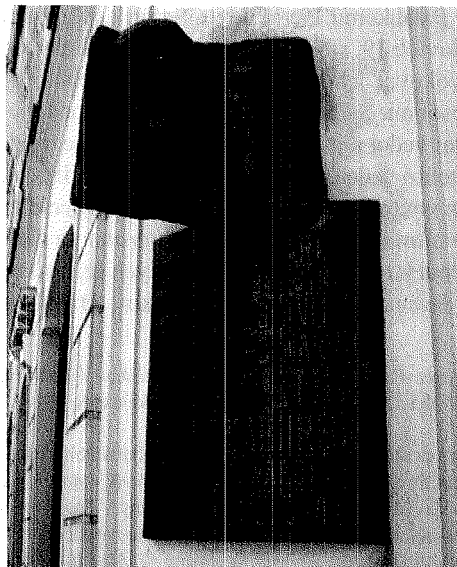
Príspevkom k permanentnému obnovovaniu mestskej identity má byť aj tento text, ktorý v súčasnej podobe ponúka predovšetkým register motívov a naznačuje možnosti ich neskoršieho domýšľania.

¹⁹ Prehľad bohatého pojmoslovía súvisiaceho s rozličnými typmi zdevastovaných, „sociálne heterotopických“ priestorov možno nájsť v štúdií Aleša Burjanka *Sociálne vyloučené lokality mesta: názvosloví a charakteristiky* zo zborníka *Město: Proměnlivá (ne)samozřejmost* (2009, s. 51 – 67).

LITERATÚRA:

- ABELOVSKÝ, Ján: *Július Jakobý (1903 – 1985)*. Bratislava : Vydavateľ Peter Popelka, 1994.
- AGDA BAVI PAIN: *Koniec sveta*. Levice : Koloman Kertész Bagala, 2006.
- BARBORÍK, Vladimír: Poznámky na margu doby. In: RAKÚS, Stanislav: *Temporálne poznámky*. Levice : Koloman Kertész Bagala, člen L. C. A Publishers Group, 2006, s. 149 – 158.
- BOGDANOVIČ, Bogdan: *Mesto a démoni*. Bratislava : Vydavateľstvo Ivan Štefánik, 2002.
- FOUCAULT, Michel: *Mýšlení vnějšku*. Praha : Herrmann & synové, 1996.
- HAMVAS, Béla: *Filozofia vína*. Bratislava : Kalligram, 2003.
- HEVIER, Daniel: *Knihá, ktorá sa stane*. Bratislava : Kalligram, 2008.
- HODROVÁ, Daniela: *Citlivé mesto (eseje z mytopoetiky)*. Praha : Filip Tomáš – Akropolis, 2006.
- HODROVÁ, Daniela a kol.: *Poetika miest*. Praha : H&H, 1997.
- HRŮZ, Pavel: *Bystrica... v tom*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 2000.
- KOČÍK, Tibor: Z prasily hlbších prameňov. Mimovoľná reflexívna esej o Košiciach. In: *Slovenské pohľady*, roč. 4 (+119), 2003, č. 7 – 8, s. 300 – 302.
- KRAMÁR, Eugen: Človek a búrlivo rastúce mesto. In: *Krok*, roč. 1, 1966, č. 1, s. 25 – 30.
- MÁRAI, Sándor: *Košická pochôdzka. Košickí mešťania*. Dunajská Streda : NAP, 2000.
- MÁRAI, Sándor: *Zpověď*. Praha : Academia, 2003.
- MARCELLI, Miroslav: My obyvatelia ohrozených miest. In: BOGDANOVIČ, B.: *Mesto a démoni*. Bratislava : Vydavateľstvo Ivan Štefánik, 2002, s. 7 – 11.
- MARENČIN, Albert: *Košický pustovník*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1988.
- FERENČUHOVÁ, Slavomíra – HLEDÍKOVÁ, Magdalena – GALČANOVÁ, Lucia – VACKOVÁ, Barbora (eds.): *Mesto: Proměnlivá ne/samozřejmost*. Červený Kostelec – Brno : Pavel Mervart – Masarykova univerzita, 2009.
- MRÍZ, Jozef: To mesto nemá tvár. In: *Krok*, roč. 1, 1966, č. 4, s. 42 – 50.
- NOVOTNÝ, Jaroslav (ed.): *Človek mezi rozprostraněností a krajinou. Studie k rozmanitosti chápání prostoru*. Praha : TOGGA, 2008.
- OKROY, Michael: *Kaschau war eine europäische Stadt/Košice boli európskym mestom*. Wuppertal : Arco Verlag, 2005.
- PASSIA, Radoslav: Vstupné poznámky k východokarpatskému hraničnému areálu. In: *K poetologickým a axiologickým aspektom slovenskej literatúry po roku 1989 III*. Editorka Marta Součková. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2009, s. 42 – 49.
- PATARÁK, Ján: *Svet pre Janu*. Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2002.
- RAKÚS, Stanislav: Mesto výhľadu. In: *Z rozprávani, úvah a rozhovorov*. Levoča : Modrý Peter, 2003, s. 18 – 30.
- RAKÚS, Stanislav: *Temporálne poznámky*. Levice : Koloman Kertész Bagala L. C. A Publishers Group, 2006 (pôvodne 1993).
- RIPELLINO, Angelo Maria: *Magická Praha*. Praha : Argo, 2009.
- STARÝ, Jiří – FISCHEROVÁ, Sylva (ed.): *Mýtus a geografie. Svět, prostor a jejich chápání ve starších a novějších kulturách*. Praha : Herrmann & synové, 2008.
- ŠÁNDOR, Elo: *Byrokrati*. Liptovský Svätý Mikuláš : Tranoscius, 1945
- ŠIMKO, Dušan: *Gubbio. Kniha udavačov*. Bratislava : Edition Ryba, 2009.
- ŠIMKO, Dušan: *Maratón Juana Zabalu*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1991 (pôvodne Londýn, 1984).
- ŠTOLBA, Jan: Nepřítomné město. Sentimentální improvizace. In: *k & s. knihy a společnost*, roč. 4, 2007, č. 11, s. 13.
- ŠTRASSER, Ján: Medzimesto. In: *Mladá tvorba*, roč. 13, 1968, č. 2, s. 46 – 51.
- TRÁVNÍČEK, Jiří (ed.): *V klestích dějin. Střední Evropa jako pojem a problém*. Brno : Host, 2009.
- TROJAK, Bogdan: *Brněnské metro*. Brno : Host, 2008 (1. vyd. 2006).
- VLADO, Martin: *Mestský pustovník*. Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2009.
- ZÁBORSKÝ, Jonáš: *Výber z diela II*. Bratislava : SVKL, 1953.

OBRAZOVÁ PRÍLOHA

Pozn.: Autorom fotografií je R. Passia.

1. Socha Júliusa Jakobyho na Alžbetinej ulici v Košiciach (*Chodec*), autor Juraj Bartusz (pôvodne 1982, na tomto mieste od roku 2003).
2. Socha Sándora Máraia na priesečníku Mäsiarskej, Zbrojničnej a Baštovej ulice v Košiciach (*Dialóg*), autor Péter Gáspár (2004).
3. Pamätná tabuľa stretnutia E. Štúra a J. Záborského, Hlavná ul. 28 v Košiciach, autor Juraj Bartusz (1972).
4. *Pamätník maratónu*, Námestie maratónu mieru v Košiciach, autor Arpád Račko (1959).